

ŞEHİR BÖLGESİ VE PLANLAMA

Süha GÖNEY*

Şehir bölgesi Türkiye’de üzerinde çok çalışılmış; çeşitli yönleriyle araştırılmış bir konu değildir. Esasında şehirleri, bağlı buldukları bölgelerle beraber değerlendirmek, gelişme planlamalarını birlikte yapmak ve uygulamak gerekmektedir.

Şehir bölgesi; tıpkı bitkinin gelişmesi ve hayatiyetini sürdürmesi için gerekli mekân gibi düşünülebilir. Bu mekânda toprak ne kadar verimli ve sulak, ne derece çevre ve bitki isteklerine uygun sistemler uygulanıyor ise; bitkinin yetişmesi ve gelişmesi o kadar sağlıklı ve sürekli olmaktadır. Dolayısıyla şehre bağlı coğrafi mekân iktisadî, idarî, siyasî ve kültürel bakımdan önemli olduğu ve muhit şartlarına uygun kullanıldığı ölçüde, şehir önem kazanır; gelişir, kalabalıklaşır ve büyür. Tarihte pek çok şehir, zaman içinde bölgesinin önemini yitirmesi sebebiyle sönmüş ve terkedilmiş bulunmaktadır. Türkiye’nin her yöresinden, buna çeşitli örnekler vermek mümkündür.

Şehir bölgesi batı dillerinde çok çeşitli kelimelerle ifade edilmektedir. Umland, Hinterland, Einflußgebiet, urban field, sphere of influence, zone of influence, tributary area, catchment area, city region, les regions urbanies, les zones d’influence le la ville gibi, başlıcaları sıralanan bu kelimelerle tanımlanan mekân farklıdır. Bu farklı coğrafi mekânlar; şehir bölgesinin sınırlandırılmasında kullanılan kriterlerin birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeble çok çeşitli kriterler kullanılarak şehir bölgelerinin sınırlandırılmasında, birbirinden farklı her kritere göre saptanan sınırların, tamamını ihata eden bir kuşak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla şehir bölgesini, sınırları kesin tespit edilmiş bir çizgi değil; bir kuşak şeklinde telakki etmek gerekmektedir. Farklı esaslara göre farklı sınırlar belireceğinden dolayı; çeşitli kriterlerle tefrik edilen bir şehir bölgesinin sınırnı, bir çizgi değil bir kuşak halinde düşünülmelidir. Zira farklı kriterler ele alınarak tespit edilen şehir

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü.

bölgelerinin sınırları, her esasa göre biri diğerinden farklıdır. Yararlanılan istatistikî bilgilerin de yorumlanması, bu farklılıkları arttırmaktadır.

Şehirler, esas itibariyle çevresindeki bir bölgenin sağlık ve eğitim hizmetleri bakımından merkez durumundadırlar. Kalabalık merkezler daha ihtisasa yönelik tıbbî hizmetlerin yoğunluk kazandığı yerlerdir. Ayrıca yüksek okullar, teknik meslek liseleri, genellikle şehirlerde yoğunlaşmıştır ve buradan belirli bir bölgeye hizmet etmektedir.

Keza şehirler, çeşitli sosyal hizmetlerin de toplandığı sahalardır. Özellikle dinî hizmetler büyük ölçüde şehirlerde yaygınlık kazanmıştır. Çeşitli dinlere ait önemli mabetler, abideler, kutsal addedilen yerler, genellikle şehirlerde veya şehir yakınındadır.

Şehir bölgelerinin tespitinde, iktisaden gelişmiş ülkelerde çok sık kullanılan bir kriter de günlük işçi hareketleridir. Çalışma günleri içinde ticaret ile sanayi tesislerindeki insanlar; ikametleri ile iş yerleri arasında gidip gelmektedirler. Bu periyodik ve ritmik yer değiştirmeye, alman bilim adamları Pendel ismini vermişlerdir. Gerçekten bir sarkaç yani pandül (almanca bu kelimeden türetilmiştir.) hareketi gibi insanların çalıştığı iş yeri ile evi arasında adeta bir salınım hareketine tâbidir. Otobanlar, metro ve hızlı tren hizmetleriyle, batı şehirlerinde takriben 60-80 km. kadar mesafeye çalışmak için gitmek ve eve dönmek imkân dahilindedir. Türkiye şehirlerinde de, özellikle İstanbul, İzmit, Gebze, Çan, Zonguldak, İskenderun, Adana'da günlük işçi hareketleri yakın zamanlarda başlamıştır.

Günümüzde şehir bölgelerinin tespitinde çok geniş ölçüde kullanılan bir diğer kriter de ticarî hizmetleridir. Özellikle toptan ticaret faaliyetleri, şehirlerde toplanmış bulunmaktadır. Bu itibarla şehirlerdeki büyük mağazaların hizmet sahaları ve bu saha dahilinde bulunan devamlı müşterilerin buldukları yerler haritalara geçirilmek suretiyle, şehirlerin etki alanları ve böylece şehre bağlı bölgeler tespit edilebilir. Ayrıca şehir bölgelerinde alışveriş ile eğlence hizmetleri arasında da yakın ilgi bulunmaktadır. Dolayısıyla panayır, sergi ve fuarlar, eğlenceye yönelik ticarî hizmetlerdir. Bazı şehirlerimizde ticarete yönelik eğlence hizmetlerinin gelişmesinde şehrin kendisi kadar, şehre bağlı bölge de önemlidir. Fakat henüz Türkiye'de sinema, tiyatro, konser ve spor karşılaşmalarının, şehirlerden ne kadar uzaklıktan seyirci çektiği hakkında bilgilerimiz fazla değildir. Bütün bunlara ilaveten dünyadaki tüm şehirler için geçerli olan bir husus; şehirlerdeki muhtelif ticarî hizmetlerin etkilerinin aynı

mesafede eşit ölçüde hissedilmemesidir. Yani ticarete konu olan çeşitli maddelerin alış veriş uzaklıkları farklıdır.

Şehir bölgelerinin saptanmasında kullanılan bir diğer kriter de ulaşım hizmetleridir. Şehir merkezinden çeşitli istikametlere giden tren, otobüs, minibüs, özel otomobil sayıları ve bu vasıtalarla seyahat eden yolcu miktarları çeşitli araştırmalarla tespit edilmektedir. Böylece şehirden 15, 30, 45, 60 dakika gibi erişebilme uzaklığında seyahat eden yolcu sayıları ortaya konularak; izokron haritaları yapılmaktadır. Şehirden çevreye çeşitli toplu taşıma vasıtalarıyla yolculuk yapanların tüm yolculara yüzdeleri hesap edilerek şehre bağlı bölgeler tespit edilmektedir. Keza şehir ve çevresindeki saha arasındaki telefon konuşmaları arasındaki nispetler de dikkate alınarak şehir bölgeleri ortaya çıkarılmaktadır.

Şehir bölgelerinin tespitinde üzerinde durulması gereken bir diğer kriter de mahalli gazetelerin dağıtım sahalarıdır. Bunlar genellikle tirajı sınırlı günlük veya haftalık yayınlardır ve okudukları bölgedeki toplumun düşüncelerinin yansımaya veya toplanmasına vesile olduğu için büyük önem taşımaktadır. Bu gazeteler şehir ile dağıtım sahasını sadece kültürel değil, aynı zamanda iktisadî bakımdan birbirine bağlamasına aracı olmaktadır. Mahalli gazeteler, o bölgenin mahalli isteklerine ve ihtiyaçlarına cevap vermekte; mahalli haberleri ön plana çıkarmaktadır.

Böylece görülmektedir ki, şehir bölgelerinin tespitinde farklı kriterler kullanılmaktadır. Bu sebeplerle şehir bölgesinin sınırını bir il veya bir devlet sınırı şeklinde düşünmek ve kesin çizgiyle ayırmak mümkün değildir. Bu farklı kriterlere göre belirlenen hizmetler, şehir merkezinden her istikamette belirli bir mesafeye kadar aynı ölçüde yayılmış değildir. Bu sebepten dolayı şehir bölgesi dahilinde şehrin etkisi her yerde aynı önemde değildir. Genellikle şehre yakın yerlerde şehrin etkisi daha yoğun ve bariz olarak hissedilir. Dolayısıyla bir şehrin bölgesi içinde şehir etkilerinin çeşitli derecelerde yoğunluk kazandığı kısımlar bulunmaktadır. Şehir ile çevreleri arasında münasebetlerin kesif, hafif veya az olduğu sahalara; şehre yakın, nispeten uzak veya uzak kuşaklar olmak üzere, iç içe geçmiş halkalar şeklinde bazı sahalara ayrılmaktadır.

Şehir bölgesinin sınırlandırılmasındaki bu muğlak durumun yanında, şehir bölgesi dahilinde, şehrin kenar kuşağının şehre bağlı bölgeden ayrılması da önem kazanmaktadır. Zira çok defa belediye sınırı ile şehir sınırı örtüşmemektedir. Şehir bölgesi dahilinde şehirlerin kenar sahalalarının tespitinde

dikkat edilmesi gereken en önemli husus nüfus yoğunluğudur. Bunun dışında, iş günlerinde şehre gelen ve giden çalışanların durumu da mütalâ edilmelidir. Şehirden bölge dahilindeki iş yerlerine doğru gidenler yanında, bölge dahilindeki diğer yerleşmelerden çalışmak üzere şehre gelenler de mevcuttur. Ayrıca ziraat haricindeki faaliyet sektörlerinde çalışanların nispetleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu konuda üzerinde durulacak diğer bir husus, km² ye veya hektara düşen mesken sayısıdır. Şehirlerde merkeze doğru, birim sahada bina sayısı artmakta, binalar büyümekte, yükseklik kazanmakta ve böylece kat sayısı ile müstakil ikametgâh miktarı artmaktadır. Buna karşılık şehirlerin kenarlarında ve dışlarında ise, bina sayısı azalmakta, binalar küçülmekte ve genelde her bina bir ailenin ikametine tahsis edilmektedir. Böylece görülmektedir ki, şehre bağlı bölgenin tespitindeki kriterler ile bu bölge dahilinde şehrin kenar sınırlarının tefrikinde kullanılan esaslar birbirinden çok farklı olmasına karşılık; şehir ve bölgesi bir bütün olarak telakki edilmeli ve şehre önemini kazandıran hususun, içinde bulunduğu bölge olduğu dikkatten uzak tutulmamalıdır.

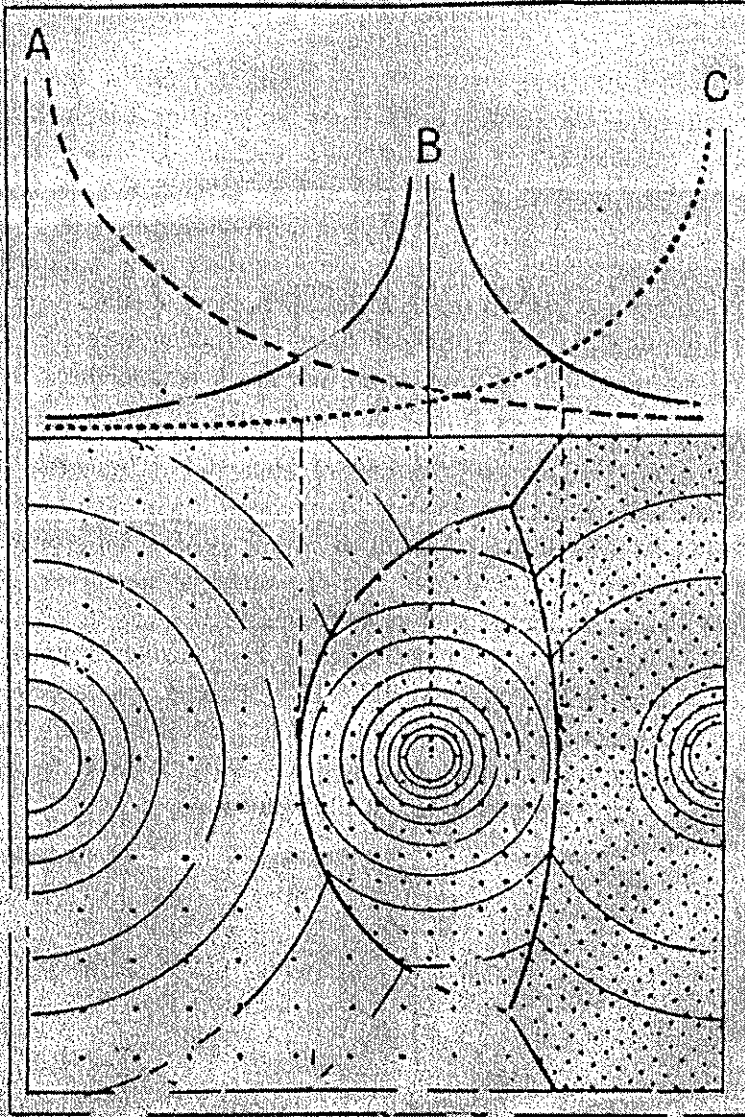
Şehirlerden çevreye doğru yayılan hizmetler, başka bir ifadeyle şehirlerin etkileri merkezden uzaklaştıkça azalmakta, bir yerden sonra ise, tamamen ortadan kalkmaktadır. Bunu durgun bir suya atılan taşın, suya düştüğü merkezden çevreye doğrugenişleyen halkalar halinde oluşturduğu dalgalanmanın merkezden uzaklaştıkça hafiflemesine ve bir mesafeden sonra ortadan kalkmasına benzetebiliriz. Bu sebeplerle şehirlerin etkilerinin azaldığı ve diğer şehrin etkisiyle kesiştiği yerler, şehir bölgelerinin sınırlarını teşkil etmektedir (şekil 1).

Bu itibarla şehirlerin etkileri merkezde en yoğun hissedilir; buradan çevreye doğru bu etkiler hafiflemektedir. Şehir bölgesinde etkilenme derecesine göre üç farklı kuşağın mevcut olduğu kabul edilmektedir. Bunlar şehrin yakın çevresi (Umland), şehrin arka çevresi (Hinterland) ve şehrin etki bölgesi (Einflußgebiet) şeklinde ifade edilmektedir (Şekil 2). Şehir bölgesi dahilinde umland, hinterland ve etki bölgesi, sadece büyük şehirlerde oluşabilmektedir. Şekil 2 'de görüldüğü üzere, büyük şehrin (K) yakın çevresinde (UK) başka şehirler oluşamaz. Ancak büyük şehrin hinterlandında (HK) küçük şehirler (M) mevcuttur ve onların da yalnızca umlandları oluşabilir. Büyük şehrin sadece etki bölgesinde (EK), orta büyüklükte şehirler (A) gelişebilir ve bunlara ait umland (UA) ve hinterland (HA) gibi kendine bağlı kuşaklar meydana

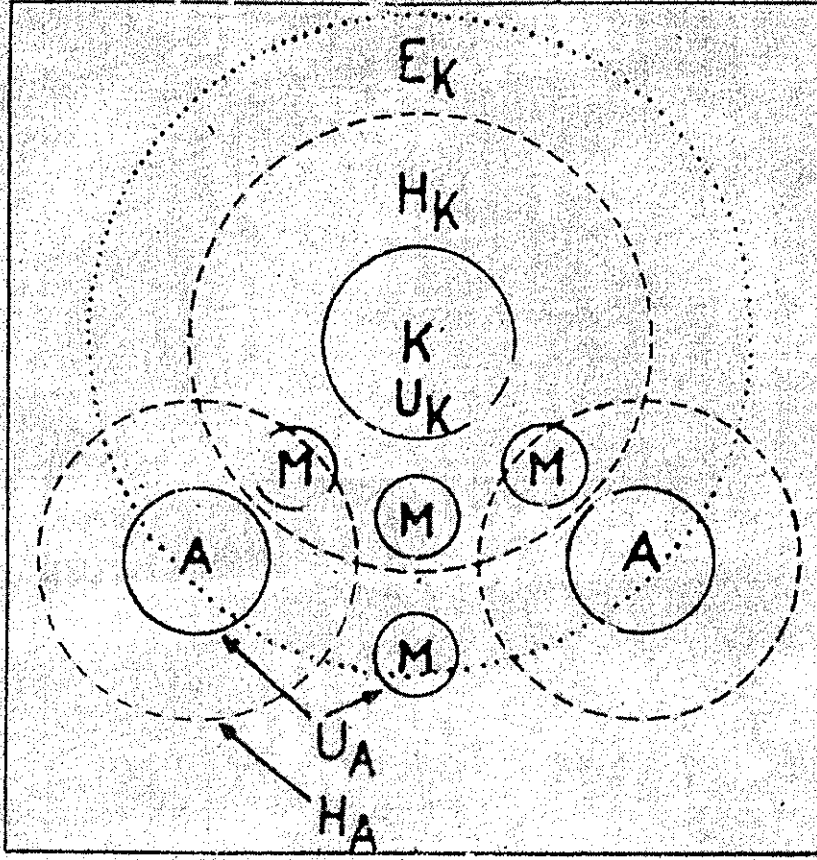
gelebilir; ancak bunlar da etki bölgesi itibarıyla büyük şehrin etki bölgesi (EK) içindedirler.

Coğrafi mekan dahilinde şehirler ve bölgeleri; büyük şehirler, orta büyüklükte şehirler, küçük şehirler ve bunlara bağlı bölgeler adeta bir hiyerarşik düzen içinde yayılmakta ve gelişmektedir (Şekil 3). Tıpkı hücrelerin birleşmesiyle organların, organların birleşmesiyle kısımlarının ve kısımların birleşmesinden vücudun oluştuğu gibi; mekân dahilinde yerleşmeler hiyerarşik nizam dahilinde oluşmakta, yayılmakta ve birbirine bağlı bulunmaktadır. Böylece bir şehrin gelişmesini, sadece yerleşim alanı içindeki saha olarak düşünmek doğru değildir. Bir şehrin gelişmesi, her şeyden önce şehir bölgesi dahilinde diğer tâbi şehirler ve köylerle birlikte mütalâ edilmelidir.

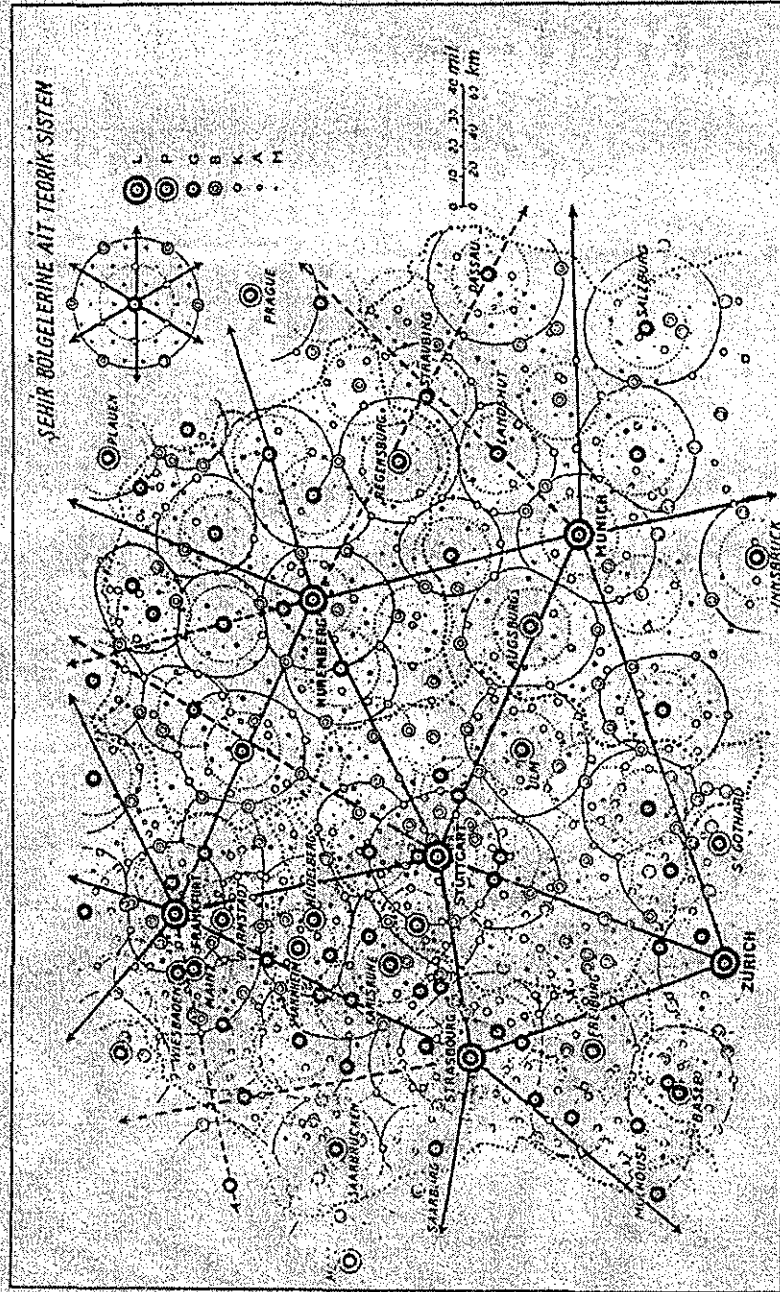
Netice olarak denilebilir ki, şehirler plânlanırken mutlaka kendine bağlı ve kendinin bağımlı olduğu bölgeler dikkate alınmalıdır. Zira şehir bölgesi, şehrin sadece gelişmesini ve devamlılığını değil, aynı zamanda şehrin fonksiyonlarını, dolayısıyla hayat tarzını da ortaya çıkartan bir mekândır. Bu itibarla bu mekânsal özelliklere uygun şehir plânlamaları yapılmalıdır. Sağlıklı, dengeli, sürekli ve bilgili bir gelişme sağlanabilmesi için mutlaka şehri kendine bağlı bölgesi ve kendinin tâbi olduğu bölgeyle birlikte mütalâ etmek, şehri; coğrafi çevre dahilindeki diğer yerleşmelerle birlikte bir sistem içinde değerlendirmek gerekmektedir. Böyle düşünüldüğü takdirde, etraflı bir şehir plânlaması yapılır ve bu kabil gayretler etkili ve sürekli faydalar sağlayabilir. Zira hiçbir şehir tek bir yerleşme şeklinde düşünülemez.

Şekil 1: Birbirinden farklı üç şehrin (A, B ve C şehirlerinin) etkilerinin dikey ve yatay istikamette görünüşü. şekil haline getirmiştir. Şehirlerin merkez kısımlarında etkiler en yüksek seviyede bulunmakta ve çevreye doğru şehirlerin etki çizgileri gittikçe yatay bir durum iktisap etmektedir. Farklı şehirlerin etkilerini ifade eden eğrilerin kesiştiği yer, şehir bölgelerinin sınırlarına tekabül etmektedir. Godlund'a göre J.B. Garnier ve G. Chabot'dan alınmıştır. (J.B. Garnier ve G. Chabot Urban Geography, New York, Say 433)

Şekil 2: Daha 1923 yıllarında Kolb, şehirlere bağlı bölgeler içinde bazı farklı kuşakların mevcut olduğunu ortaya koymuş bulunmaktadır. Şehir bölgesi üç farklı kuşağa ayrılmış bölgeye umlandı, hinterland ve şehrin etki bölgesi ortaya çıkartılmış ve bir sistem dahilinde çeşitli şehirlerde bunların karşılıklı münasebetleri incelemeğe çalışılmıştır. Kolb'a göre Schwarz'dan. (G.Schwarz – 1966. Allgemeine Siedlungsgeographie. Berlin, Say.383)

Şekil 3: Güney Almanya'da şehirlerin merkezi sistem dahilinde yayılışı görülmektedir. (W. Christaller - 1968. Die Zentralen Orte im Süddeutschland Darmstadt.)

ABSTRACT**The Urban Region**

Studies on the taking urban area into consideration in city planing are currently new in Turkey. This study is focused on geographical criteria for the identification of urban areas, and also the hierarchical pattern of rural and urban settlements within the context of areal relations. The areal relations between areas that cities are connected to and areas that cities depend upon are investigated.